

MEVLÂNÂ'NIN İNSANA BAKIŞI*

Dr. Osman Nuri KÜÇÜK*

Tüm varlık âlemi, bir ağaca benzetilecek olursa Mevlânâ, tasavvufî düşünce geleneğiyle paralel olarak insanı bu ağacın meyvesi yani varlık ailesinin gaye varlığı olarak değerlendirir. İnsan, kendinde tüm varlığın bilgisini, ilahî isim ve sıfatların tamamını barındıran potansiyele sahip bir varlık olması nedeniyle varlık ailesinin en kâmil üyesidir. İnsan, tüm varlığın bilgisini taşıyan eksiksiz bir kitap gibidir. Bu yüzden sûfî düşünce geleneğinde insan, kendinden önceki tüm varlık mertebelerini zatında toplayan bir varlık düzleminde kabul edilmiştir ve buna atfen insana “*mertebe-i câmiâ* (toplayıcı varlık düzlemi)” denilmiştir.

Dinî literatürde insanın Allah’ın halifesi olarak yaratılmasıyla (Bakara 2/30) ilgili öğretiyi Mevlânâ, insanın ilahî sıfat ve isimlerin tam bir tecelligâhı olarak yaratılması şeklinde yorumlar. Mevlânâ bu hususu mistik düşünce geleneğindeki ayna sembolizminden hareketle îzah eder. İnsan, Mevlânâ’ya göre varlık ailesi içinde ilahî sıfat ve isimleri doğrudan algılayabilen yegane ayna gibidir. Mevlânâ, insanın bu vasfı hakkında bizlere şöyle seslenir:

*“Ey Hakk’ın kitabının kopyası olan sen
Ey padişahın güzelliğine ayna olan sen,
Alemde senin dışında olan bir şey yoktur.
Ne istiyorsan kendinden iste, kendinden ara...
Ne arıyorsan sensin, sen”¹*

İnsan, gönlünün ilahî tecellilere mazhar olma vasfıyla Mevlânâ’ya göre *usturlab-ı Hakk*’tır. Şu da ilave edilmelidir ki bu usturlaptan² ancak usturlabın özelliklerini bilen ve verilerini doğru okuyabilenler yeterince istifade edebilirler. İnsanın kullanım gayesini bilmeyenler Mevlânâ’ya göre bu eşsiz varlığı hiç de layık olmadığı alanlarda kullanmaktadırlar. Mevlânâ bu hususla ilgili sohbetlerinden birinde şöyle der: “*Bakkal ve mânâvda da usturlap bulunabilir, fakat ondan bir fayda göremez. Şu halde usturlap, gökbilimci için faydalıdır. Usturlap, nasıl göklerin hallerini gösteren bir ayna ise, ‘Kendini*

* Bu yazı **Din ve Toplum 4 Aylık Hakemli dergi**’nin Haziran 07 sayısında yayımlanmıştır.

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fih.*, s. 121. Mevlânâ’nın bir sohbetinde aktardığı bu rubâinin, Necmeddin-i Kübra’nın halifelerinden olan ve Mevlânâ’nın çağdaşı olan Sa’deddin-i Hamevî’ye (ö. 650/1252) ait olduğu söylenmektedir. (bkz.: Konuk tercümesi, s. 49).

² Usturlab, önceden gök cisimlerinin hareket ve yerlerini tespit için kullanılan aletin ismidir.

*bilen Rabbini bilir' misali, insanın varlığı da Hakk'ın usturlabıdır. Yüce Allah onu, kendini bilen, duyan, anlayan, bir yaratık olarak yarattığından, zaman zaman insan, kendi varlığının usturlabından Hakk'ın tecellisini ve eşsiz güzelliğini parıltı halinde görür. O cemal hiçbir zaman bu aynadan eksik olmaz. Yeter ki bunu görececek göz olsun.”*³

Mevlânâ'ya göre varlık âlemindeki her şey sûret-mânâ sarmalı üzere yaratıldığından insan da bu ilahî ilkedен nasibini almıştır. Bu doğrultuda Mevlânâ, insanı İslâmî/tasavvufî gelenek içinde ruh ve beden bütünlüğü ile ele alır. Ancak insanın asıl ciheti Mevlânâ'ya göre görünen sûret varlığında değil mânâsındadır. Mevlânâ bunu şöyle dile getirir: “*Vettîni Sûresi'ndeki: “İnsanı en güzel şekilde yarattık” ayetini oku! Ey dost! en değerli inci cândır. İnsan gerçi beden olarak bir hamur teknesi boyundadır ancak en güzel şekil olan insan şekli, Arş'tan da üstündür, düşünceye de sığmaz. Bu paha biçilmez şeyin değerini söylesem, ben de yanarım duyan da yanar.”* (M, VI, 1005-7)

İnsan varlığının topraktan gelen ve yine toprağa dönecek olan kısmı insanın ilk etapta algılanabilen sûret varlığına karşılık gelirken; insan varlığına asıl değer ve canlılık kazandıran şey Mevlânâ'ya göre her insanın potansiyel olarak barındırdığı, onun sonsuzluk mahiyetini temsil eden ve Allah tarafından kendisine bağışlanan mânâsı yani ruhudur. Bu yönüyle insan, varlığında hem fizikî âleme hem de metafiziğe yönelimi barındıran bir potansiyele sahiptir. İnsan, gerçek huzur ve mutluluğu ancak varlığının bu her iki katmanını tatmin ile yaşayabileceği gibi bunlardan birinin ihmali insanın varlık formundaki harmoninin bozulması anlamına gelir. Bu bozulma ile insan, bir anlamda kendi varlığının rükünlerine ihanet ederek ahenk ve dengesini çarpıklaştırmış olmaktadır.

“*Ben yere göğe sığmam, ancak mümin kululumun kalbine sığarım*” kudsi hadisini sıkça kullanan Mevlânâ, insanın mahlukat içinde Tanrı'yı istiap edebilen eşsiz bir yetiye sahip olduğunu belirtir. Mevlânâ'ya göre insandaki bu eşsiz yeti **gönüldür**. Tanrıyı dahi istiap edebilecek bir sonsuzlukta bulunan gönlün Mevlânâ'ya göre âlemde ihata edemeyeceği bir şey yoktur. Gönül, bu yüzden Mevlânâ'ya göre insanın sonsuza açılan penceresidir. Mevlânâ gönüldeki bu potansiyele şöyle işaret eder: “*Gönül öyle bir varlıktır ki bu yedi gök gibi yedi yüz tanesini oraya koysan kaybolur gider*” (M, V, 870).

Gönül her insanda potansiyel olarak bulunmasına rağmen bu potansiyelin işlevsel hale gelmesi gönlün her türlü günah ve kötülükten arındırılarak tertemiz hale getirilmesiyle sağlanabilir. Bu yüzden Mevlânâ'ya göre ilahî tecellilere tam olarak mazhar olabilen

³ Mevlânâ, *Fihi Mâ Fih.*, ss. 17-8.

gönül, kâmil insanın gönlüdür. Diğer insanlar gönüllerini tam olarak arındırmadıkları sürece gönüllerine yansıyan Rabbânî tecellilerin farkına varamazlar.

Mevlânâ'ya göre bir insan ancak gönlüne yani iç dünyasına yapacağı yolculukla gerçek itibar ve değerinin farkına varabilir. İnsan, bu iç yolculuktan elde edeceği irfân aracılığıyla varlıktaki imtiyaz ve değeri anlayabilir. Var olmadaki asıl gayesinin ne olduğunu, bu gayenin onu ne kadar önemli ve değerli kıldığını; bu gayeyi ihmal etmenin kendisini ne kadar değersizleştirdiğini gönül yolculuğu sayesinde idrâk eder.

Mevlânâ düşüncesinde insan, varlık olarak o kadar üstün bir meziyet ve değere sahiptir ki, ahiret bile insana nispetle tali ve ikincil bir unsurdur. Her iki âlem Mevlânâ'ya göre insan hakikatinin dışı yansımından ibarettir. İnsan varlığını bir cevhere dünya ve ahireti de bu cevhere bağlı arazlara benzeten Mevlânâ, asıl olan cevheri bırakıp da teferruatta kendini kaybedersen kendine yazık etmiş olursun der.⁴ Mevlânâ çoğu insanın gönlündeki bu potansiyelden habersiz yaşadığını teessüfle belirterek şöyle der: “*Sen değerle ve düşünceyle iki aleme bedelsin. Ama ne yapayım ki kendi değerini bilmiyorsun. Kendini ucuza satma, çünkü değer yüksek.*”⁵ Mevlânâ insanın kendi hakikatinden habersizliğini bedeni ve gönlü sembolize eden buğday çuvalı ile padişahın mührü teşbihleriyle şöyle örneklendirir. “*İnsan bedeni buğday çuvalı gibidir ancak padişahın çok değerli mührünü barındıran bir çuval gibidir. Padişah: buğdayı götürene ‘O buğdayı nereye götürüyorsun! Benim mührüm onun içindedir’ diye sesleniyor. O götüren ise mühründen gafil bir halde buğdaya batmıştır. Eğer padişahın mühründen haberi olsaydı, buğdaya iltifat edip onunla yetinir miydi?*”⁶

Mevlânâ'ya göre insan varlığı zıtların hüküm sürdüğü bir arenadır. İnsan varlığındaki bu mücadele Mevlânâ'ya göre kaynağını ruh ve bedenın yönelim alanlarından alan akıl ile nefsânî şehvetin çatışmasından kaynaklanır. İnsanın yarısını balığa yarısına yılanı benzeten Mevlânâ, bu teşbihiyle asıl vatanları toprak ve su olan yılan ve balık metaforları üzerinden insanın ruh ve bedeninin yönelim alanlarına işaret etmektedir. Mevlânâ, akıl ve şehvet ekseninde varlık türlerini üç kategoriye ayırarak bu hususu şöyle izah eder:

⁴ Mevlânâ, *Fihi Ma Fih*, ss. 92-3.

⁵ Mevlânâ, age., ss. 24-5.

⁶ Mevlânâ, age., s. 305.

“Birinci sınıf varlık türü, sırf akıldan ibaret olan meleklerdir ki, onların yaratılışı ibadet ve itaati gerektirir. İkincisi, hayvanlar sınıfıdır ki bunlar sırf şehvettir. Kendilerini kötülükten alıkoyacak akılları yoktur, dolayısıyla sorumlulukları da yoktur. Üçüncü olarak akıl ve şehvetten oluşan zavallı insan kalır. Yarı melek, yarı hayvan; yarı yılan, yarı balıktır. Balık olan kısmı onu suya doğru çekiyor, yılan olan tarafı ise toprağa. Bunlar birbirleriyle keşmekeş içinde kavga etmektedirler. Akıl, şehvetine galip gelen, meleklerden daha yüksek; şehveti, aklına galip olanlar ise hayvanlardan daha aşağıdır.”⁷

Mevlânâ’ya göre melek bilgisiyle, hayvan da bilgisizliğiyle varlık serencâmının tehlikelerinden kurtulmuşken insanoğlu bu ikisi arasında keşmekeşte kalmıştır. (M, IV, 1496).

Akıl, Mevlânâ’ya göre insan varlığına konulan bir nurdur ve melekler ile akıl, aynı nurdan yaratılmışlardır. Akıl, bir bakıma Mevlânâ’ya göre insan varlığının meleklik yönüne karşılık gelmekte iken nefsanî lezzetlere hitap eden nefsanî şehvet aklın karşı kutbunda yer almaktadır. Nefsanî şehvetin bir an önce arzusuna kavuşma isteğine karşın insanda onu kontrol eden akıldır. Akıl ve nefis mücadelesi sonunda kazanan tarafın yönelimleri doğrultusunda o kişinin davranışları, şahsiyeti ve yaşam tarzı şekillenmektedir. Kaynağını ruhtan alan akıl nuru bu mücadeleden gâlip gelirse şehvet, akla tabi olur ve insan işlerin akıbetini görebilen nurânî aklı ile hareket eder. Nurânî aklın şehvete mağlup olması durumunda ise akıl şehvetin emrine ram olur. Onun isteklerini yerine getirebilmek için fikir ve çözümler üretmeye başlar. Asıl kaynağı ile irtibatını unutup, kendi aslî işlevine yabancılaşır.

Mevlânâ’ya göre manevî bir eğitimden geçmeyen ve kendini kontrol hakkında ciddi bir etüt ve çalışması olmayan sıradan bir insanın akli çoğunlukla şehvetine mağluptur. Çünkü insanın nefsanî şehvetinin arzuladığı şey, gözü önünde ve hali hazırda durmakta olduğundan onu işlemeye yöneltme hususunda şehvet insanı akıldan daha da güçlü motive eder. Buna mukabil kişi şayet yapacağı şeyin muhasebesini yapabilirse aklının sesi yapacağı şeyin gelecekteki kötü sonuçları konusunda kendisini uyarır. Ancak aklın bu uyarısı geleceğe yönelik olduğundan insan çoğunlukla ânlık duygularının dediğini yapmaya daha ziyade meyleder.

⁷ Mevlânâ, age., ss. 122-3.

Mevlânâ'ya göre insan varlığında akıl ve nefis gibi yönelim alanları bakımından karşıt kutupların bulunması gereksiz olmayıp İslâm inancına göre insanın imtihan için dünyada bulunmasıyla ilgili ilahî bir hikmete mebnidir. Mevlânâ bu nedeni şöyle îzah eder:

“Her şey zıddı ile belirir ve ortaya çıkar. Yüce Allah insanların içinde her fitrata sahip olanın belli olması için, insanda melekle, hayvanlığı bir araya getirmiştir. Çünkü eşya zıddı ile belli olur; sıcaklık-soğukluk, yükseklik-alçaklık gibi ve zıddı olmayan bir şeyi târif etmek imkânsızlaşır. Meselâ; Adem'in karşısında İblis, Mûsâ'nınkin de Firavun, İbrahim'in karşısında Nemrut, Mustafa'nınkinde Ebu Cehil'in olması gibi. Emir, emre muhatap olanın, hoşlanmadığı bir şeyi yapmasını istemektir. Yoksa aç bir kimseye 'Helva ve şeker ye' demek emir değil ikram olur. Yasaklama da insanın yapmak istediği şeye yöneliktir, hoşlanmadığı şeye değil. Meselâ; insana taş ve diken yeme! denmesi doğru olmaz. Dense bile bu bir yasaklama olmaz. Bir hayrın işlenmesi veya bir kötülükten sakındırılması için öncelikle kötülüğe meyleden bir nefsin bulunması gerekir.”⁸

Nurânî akıllarını nefsânî şehvetlerine tabi kılanlar bilinçsizlikte ve yapacakları kötülükler ile kendilerine ve başkalarına zarar vermede hayvanları dahi geride bırakırlarken şehvetlerini akıl nuru ile eğiten ve ona tabi kılanlar ise melekleri dahi geride bırakabilecek bir ulviyete erişebileceklerdir. Şunu ilave etmeliyiz ki burada bahsi geçen nurânî akıl, salt bir düşünsel faaliyet olmayıp insan davranışlarını değiştiren boyutta bir bilinç durumu anlamını da ihtiva etmektedir.

İyilik, kötülüğün üstesinden gelebilmek ve onu yenebilmek olduğundan varlık sahnesindeki iyilikler ve barışlar Mevlânâ'ya göre beraberinde kötülük ve mücadelenin varlığını da zorunlu kılmaktadır. İnsan, varlık ailesinin diğer üyeleri arasındaki imtiyazını ve değerini, varlığının zıt unsurları arasındaki çatışmayı olması gereken denge ile çözümleyerek elde etmektedir. Bir anlamda insan varlığındaki bu zıtlık, insan değerinin üzerinde yükseldiği bir ön şarttır.

Mevlânâ Kur'an'da yerlerin ve göklerin yüklenmekten çekindikleri ancak insanın cüret göstererek yüklendiği ilahî emanetin (Ahzâp 33/72) insanın akıl ve irade sahibi sorumlu bir varlık olması olduğunu belirtir. Binâenaleyh her bir insanın değerini belirleyen kıtas Mevlânâ'ya göre insana tevdi edilen ilahî emanete vefa göstermedeki başarısıdır.

Mevlânâ'ya göre insanın dünyadaki başlıca görev ve ödevi, kendi varlığının hakikatini bilmesidir. Bir insan kendi varlığının hakikatini bilmedikten sonra dünyada

⁸ Mevlânâ, *Fihî Ma Fih*, ss. 126-7.

hangi hüner ve bilgiye sahip olursa olsun Mevlânâ'ya göre asıl görevini ihmal ettiğinden muteber bir iş yapmış sayılmaz. Mevlânâ bu hususu verdiği şu örnekle îzah eder: *“Meselâ; bir padişah seni belirli bir iş için bir köye gönderse, sen de gidip yüzlerce iş yaptığın halde onu yapmadan dönersen, esasen hiçbir şey yapmamış sayılırsın. İnsan da bu dünyaya bir iş için gelmiştir ve gayesi odur. Eğer onu yapamazsa hiçbir şey yapmamış olur.”*⁹

Mevlânâ insanın çeşitli uzmanlık ve hünerleriyle övünerek *“Elimden şu kadar iş geliyor, ama o işi yapamıyorum”* demesini ise bir tür ahmaklık olarak niteler. Çünkü asıl görevini unutan insanın bu yaptığı Mevlânâ'ya göre eşsiz değerdeki mücevherlerle süslü fiyat biçilemeyen bir hançeri, kokmuş bir leşi asmak için çivi yerine kullanıp daha sonra da *“Ben bu aletleri işe yaramaz bir halde bırakmıyorum ve onları başka işlerde de kullanıyorum”* diyen birinin mazeret ve hamakatına benzer. Bu tür kimseler hakkında Mevlânâ şöyle der:

*“Böyle yapan birine tabi ki gülünür. Paha biçilemeyen bir bıçağı böyle bir iş için kullanmak akıl karı mıdır? Yüce Allah insana pek büyük bir değer vermiştir...” Gelelim şimdi sana... “Kendimi yüksek işlere veriyorum. Hukuk, felsefe, astronomi, tıp ve daha başka ilimler okuyorum, öğreniyorum” diye bahaneler gösteriyorsun. Unutma ki bunların hepsi temelde senin içindir. Eğer öğrendiğin hukuk ise bu, bir kimsenin elinden ekmeğini kapmaması, elbiseni üstünden soymaması, seni öldürmemesi ve selamette bulunman içindir. Astronomi öğreniyorsan gökyüzünün hallerini, yıldızların yeryüzüne tesirlerini anlamak, yeryüzünde ucuzluk mu olacak, pahalılık mı; eminlik mi hüküm sürecek, korku mu bilmek ve ona göre kendini ayarlamak içindir. Eğer astroloji ise uğurlu, uğursuz bir yıldızın senin talihinle ilgili bulunmasındandır. Düşünecek olursan bütün bu teferruata ait şeylerin temelinde insan olduğunu anlarsın. Teferruatında dahi bunca çok ve şaşılacak haller, bilgiler bulunursa, asıl olan sende neler olacağını bir düşün. Senin yemek ve uykuyla beslediğin bedeninden başka beslemen gereken bir hakikatin daha var. Sen ise bu yönünü unutmuş sadece bedenle meşgulsün. Ancak unutma ki bu beden senin atındır, bu dünya da o atın ahır. Atın gıdası hiç ata binene, gıda olabilir mi?. Onun da kendisine göre uykusu, gıdası ve gizli bir beslenmesi var. Fakat hayvanlık duygusu seni yenmiş olduğundan, atın hükmü altına girmiş ve onun esiri olarak kalmışsın.”*¹⁰

⁹ Mevlânâ, *Fihî Mâ Fih*, s. 23.

¹⁰ Mevlânâ, *age.*, ss. 23-7.

Mevlânâ insanın, varlığının derunundaki hakikat ile meşguliyetinin onu, dünyadaki diğer işlerinden alıkoymayacağını da bildirir ve bunu o eşsiz örnek verme kabiliyeti ile şöyle örneklendirir: *Meselâ; hamile bir kadının gündelik meşguliyeti sırasında, yemek, uyku gibi tüm hallerinde karnındaki çocuk büyür, kuvvet ve duygu kazanır. Halbuki annenin bundan haberi yoktur. İşte insanın da o ruhu yüklenmesi bunun gibidir.*¹¹

Sonuç olarak Mevlânâ'nın insana bakışına dair şu genel değerlendirmede bulunabiliriz. Mevlânâ'nın düşünce sisteminde insan, varlık zincirinin son ve tamamlayıcı halkasını teşkil etmektedir. Varlığı itibariyle insan, her iki âlemi de kendinde barındıran ve ruh-beden bütünlüğünden meydana gelen bir halife-i Rahmandır. İnsan, varlık ailesi içindeki imtiyazını doğrudan Allah'la irtibat kurabilen ruhundan, aklından ve gönlünden almaktadır. Bu doğrultuda Mevlânâ insanın kendi hakikatini bilmesini Yaratıcısını bilmekle, Rabbini bilmeyi de kendini bilmekle özdeş görür. İnsan türüne ait bahsedilen eşsiz imtiyaz, her insanda potansiyel olarak bulunmaktadır. Ancak her bir insanı değerli yahut değersiz kılan Mevlânâ'ya göre gönlünü nasıl inşâ ettiğiidir. Çünkü insan, Mevlânâ'ya göre gönlünden ibarettir.

¹¹ Mevlânâ, *Fîhi Mâ Fîh*, s. 286.